

**LES DONES A LA
RESISTÈNCIA
ANTIFEIXISTA**

Martina del Cura Perlado
Ciències Socials
Tutora: Sònia Moya Villanueva
Curs 2023-2024: Institut Lacetània

Les dones a la resistència antifeixista

Les dones durant el règim franquista espanyol, principalment aquelles que van lluitar activament en contra del feixisme durant la Guerra Civil i els primers anys de postguerra (1936-1945).

Martina del Cura Perlado

Ciències Socials

Tutora: Sònia Moya Villanueva

Curs 2023-2024

Institut Lacetània

2n de Batxillerat B

Agraïments

Aquest treball no hauria estat possible sense totes les persones que m'han ajudat i donat suport durant tot el procés. M'agradaria poder-los agrair la seva confiança i els ànims que m'han donat al llarg del desenvolupament de la tasca.

En especial, a la meva tutora, la Sònia Moya Villanueva, que m'ha resolt tots els dubtes, m'ha orientat durant el treball i m'ha recolzat en les meves idees. Sense la seva ajuda aquest treball no hauria estat possible.

També vull donar les gràcies a la meva família que sempre confia en mi i em dona forces per donar el millor de mi, els agraeixo el seu suport i afecte constant. Sobretot a la meva mare que m'ha guiat i m'ha fet costat en el desenvolupament del treball.

Per acabar, no voldria oblidar totes les dones que al llarg de la història han lluitat perquè ara puguem continuar avançant en la igualtat i gaudir de més llibertat. Gràcies a elles, tant les conegudes com les anònimes, perquè totes han estat clau per fer passes endavant en la lluita feminista antifeixista.

Sinopsi

Al llarg de la història, les dones han estat invisibilitzades i els seus esforços han estat infravalorats. Elles també van lluitar per fer front als règims feixistes i la seva col·laboració va ser essencial. Aquest treball té l'objectiu de fer valdre la seva lluita, no tan sols la política, sinó també la lluita contra una societat patriarcal misògina. S'ha dut a terme a través d'un recull d'històries i memòries de les dones que es van enfrontar al bàndol franquista durant la Guerra Civil i els anys posteriors. Totes elles ho van fer de maneres diferents i van dur a terme els seus propis actes de resistència. S'ha realitzat a partir de la recerca bibliogràfica i d'internet, per tal de poder conèixer profundament quines van ser les condicions de la dona a l'època i els seus testimonis. A partir d'aquesta, es conclou que cal continuar reivindicant el paper de la dona, no podem ignorar la nostra història si volem progressar com a societat.

Abstract

Throughout history, women have been invisible to society and their efforts have been underestimated. They also fought against fascist regimes and their collaboration was essential. This work's main aim is to highlight their fight, not only the political one but also against a misogynistic and patriarchal society. It has been carried out through a collection of stories and memories of the women who confronted Franco's forces during the Spanish Civil War and the following years. They all did it in different ways and engaged in their own acts of resistance. The research has been conducted through bibliographic sources and the internet, in order to deeply understand women's living conditions during that time and their memories. As a result of it, it is concluded that we still need to assert women's role, we mustn't ignore our history if we want to improve as a society.

Índex

Introducció.....	5
LA VIDA DE LES DONES ABANS I DURANT EL RÈGIM FRANQUISTA.....	7
1. La visió establerta de la dona a inicis del segle XX (abans 1931).....	7
1.1. Les dones i la Segona República Espanyola.....	9
2. Les dones a partir de l'aixecament franquista.....	12
2.1. La Sección Femenina.....	14
2.2. Les dones a la resistència antifeixista.....	16
2.3. Les dones a l'exili.....	20
2.3.1. Les dones espanyoles als camps nazis.....	22
MEMÒRIES DE DONES A LA RESISTÈNCIA.....	27
Conxa Pérez Collado.....	27
Elisabeth Eidenbenz.....	32
Tretze roses roges.....	36
Conclusions.....	41
Bibliografia.....	43

Introducció

Aquest treball està format per un recull d'històries i testimonis de dones que van lluitar en contra dels règims feixistes la dècada dels anys 30 i els 40, principalment espanyoles. A més, d'una aproximació a com eren les seves vides i el context de l'època en l'arribada del Franquisme.

L'objectiu és fer valdre totes aquelles històries que han quedat oblidades i que també van tenir un gran pes en el transcurs dels fets, però per diversos motius, incloent-hi el fet de ser dones, no se'ls ha reconegut la seva importància. Cal recordar aquestes dones i les seves històries per tal de fer justícia i no oblidar mai el passat. Amb aquest treball tinc el propòsit de donar a conèixer aquestes dones i les seves lluites per tal de recordar-les i no oblidar que elles també formen part de la nostra història.

El meu interès per la història, i sobretot per les històries dins d'aquesta, i la meua consciència feminista que afegeix aquesta perspectiva a qualsevol tema, van ser les principals motivacions per les quals vaig decidir triar aquest tema. Amb aquest treball m'agradaria poder donar el valor que mereixen a totes aquestes històries i lluites de dones que van combatre el feixisme que no queden reflectides als llibres o a les cronologies de guerra, però que ens permeten empatitzar amb les protagonistes des d'un punt més humà.

Considero que és un tema d'interès pel fet que no se'ns parla mai d'aquestes històries, ni de quina era la situació de les dones més enllà dels canons establerts. A més, és important conèixer-les per fer-los justícia a la seva memòria.

La metodologia del treball ha sigut la recerca bibliogràfica. Per fer-lo he extret gran part de la informació de llibres; a més, també he consultat diversos materials audiovisuals, tant pel·lícules com documentals. Alhora, m'he ajudat d'internet per recollir informació. Tot es troba degudament referenciat a la bibliografia.

L'estructura d'aquest treball de recerca es divideix principalment en dues parts. El primer apartat teòric ens permet contextualitzar com era la vida de les dones abans i durant el règim franquista espanyol. Es divideix en dos subapartats; el

primer explica com era la visió social que es tenia de la dona abans del Franquisme i quins van ser els avenços legals que es van produir amb la Segona República. El segon subapartat és a partir de l'aixecament, ens dona la informació de quina era la visió que el franquisme tenia de la dona i quins eren els mecanismes que feia servir per a poder fomentar-la. D'altra banda, també ens explica com van viure les dones l'exili republicà, com van ser la seva arribada als camps de refugiats, com algunes van acabar als camps de concentració nazis i les diferències en l'experiència dels homes i de les dones.

El segon apartat del treball és la recerca bibliogràfica. Aquesta ens explica la història de diverses dones que van lluitar a la resistència antifeixista. Les seves experiències són molt diferents entre elles, cadascuna ens proporciona un punt de vista divers.

Per acabar, cal destacar els annexos que han estat elaborats amb l'objectiu d'ampliar gràficament els continguts explicats al treball. Estan formats per diverses fotografies, separades paral·lelament als apartats del treball, pretenen fer de suport i mostrar de manera visual i exemplificada la recerca.

LA VIDA DE LES DONES ABANS I DURANT EL RÈGIM FRANQUISTA

1. La visió establerta de la dona a inicis del segle XX (abans 1931)

A inicis del segle XX, la visió de la dona socialment va començar a canviar, els moviments feministes, nascuts el 1840 aproximadament, es van fer més forts, tot i que lluitaven contra una visió conservadora fermament establerta i estesa a la societat. A Espanya, encara no es reconeixien legalment els drets de la dona. Per contra, abans del 1931, catorze països europeus havien legalitzat el sufragi femení. Tret d'aquelles persones amb ments més obertes i perspectives modernes, encara se la veia com a un ésser inferior a l'home, subordinada a aquest i sempre disposada a servir-lo. Fins i tot, dins dels grups ideològics d'esquerres més avançats encara es perpetuaven moltes actituds misògines.

Durant el segle XIX i inicis del segle XX la societat espanyola estava regida pels valors burgesos, el catolicisme i una visió generalment conservadora i tradicional. S'esperava de les dones que es casessin, fossin mares i es limitessin a les feines de casa. L'accés a l'educació estava molt restringit per a elles, eren educades en les tasques domèstiques i una moral estricta. Les obreres, pageses o jornaleres, a més de les tasques de casa, també havien de treballar a fora, fins a catorze hores diàries, per poder alimentar la família, rebent un sou miserable i menor al dels homes. La majoria de les dones treballadores que rebien un sou treballaven al sector del tèxtil, que era un dels més feminitzats, d'altres també treballaven en mercats municipals o en domicilis externs; la resta es quedaven al seu propi domicili treballant en les tasques de la llar de manera no remunerada.

A finals del segle XIX i inici del XX es va desenvolupar la creació de nous espais femenins com associacions culturals, seccions femenines dels partits polítics, etc. Aquests espais permetien que les dones fossin més actives públicament fora de la llar, tot i que principalment interpel·lava aquelles dones que tenien una millor situació econòmica. Altrament, van començar a ocupar espais que històricament estaven únicament reservats pels homes, com la política.

Algunes d'aquestes associacions van ser *La Sociedad Progresiva Femenina*, que sota la bandera del feminisme participava en actes anticlericals i a favor de la llibertat de pensament. Va ser creada el 1898 per components de la *Sociedad Autónoma de Mujeres de Barcelona*. L'any 1910 van organitzar a Barcelona la primera gran manifestació feminista.

La *Lliga Patriòtica de Dames* va ser creada l'any 1906. Era una organització femenina amb una ideologia burgesa, catòlica i conservadora, adherida a la *Societat Catalana* i afí a la *Lliga Regionalista*. Durant aproximadament mig any, van publicar una revista setmanal anomenada *Or i Grana*, que tot i la seva curta durada va tenir força impacte.

El *BOC* (Bloc Obrer i Camperol), creat l'any 1930, va ser una organització política catalana d'ideologia comunista, que va sorgir de la fusió del *Partit Comunista Català* i la *Federació Comunista Catalanoblear* i que també va obrir la seva pròpia secció femenina.

Altres partits com el *POUM*, el *PCE*, la *Lliga Regionalista de Catalunya*, *Esquerra Republicana* o la *CNT* també en van tenir més endavant. Alhora, es van crear organitzacions polítiques independents de dones com *Acció Femenina*, la *Unió de Dones de Catalunya*...

Aquestes associacions obreres femenines es van fer més fortes durant la Segona República Espanyola i la Guerra Civil, en una lluita activa contra el feixisme. Tot i que l'inici d'un nou període republicà i més progressista no va suposar un canvi immediat en la societat ni en la visió de la dona, els canvis legislatius i educatius van permetre avançar en drets i llibertat.

1.1. Les dones i la Segona República Espanyola

La Segona República Espanyola va suposar un canvi per la societat, es van produir importants reformes legals que van dur a una etapa de progrés i esperança.

Després d'un període d'inestabilitat, el dia 14 d'abril de 1931 es va proclamar la Segona República Espanyola, al cap de dos dies d'unes eleccions municipals que mostraven l'interès de la població per abolir la monarquia. El desembre de 1931 es va aprovar la Constitució Republicana que impulsava un canvi en la societat espanyola i en el paper de la dona.

Es va obrir un nou front d'oportunitats i avenç democràtic per a la població en general i especialment per a les dones, dirigint-se cap a la igualtat legal. Es va produir una lleugera evolució en l'emancipació de les dones, per ser ciutadanes lliures i independents. El Govern de la República va implantar mesures innovadores que pretenien modernitzar la societat espanyola, entre d'altres, cal destacar les adreçades a millorar les condicions de les dones.

La Constitució de la 2a República va permetre a la ciutadania avançar en drets civils. Els tres primers articles citen: "España es una república democrática de trabajadoras de toda clase, que se organiza en régimen de libertad y de justicia. [...] Todos los españoles son iguales ante la ley. El Estado español no tiene religión oficial." Tots tres significaven un progrés i l'inici del canvi al país, fent explícit que Espanya era un país més lliure i igualitari i alhora aconfessional. L'article 25 citava explícitament la igualtat entre tots els ciutadans i ciutadanes espanyols, independentment del seu gènere.¹

A partir d'aquests articles, la constitució va dotar les ciutadanes d'una major igualtat legislativa, va permetre que les dones comencessin a ocupar espais de poder que, fins al moment, havien estat reservats exclusivament per als homes.

---

¹ Fa referència a: Constitución Española de 1931 [Const]. Art. 25. 9 de desembre de 1931 (Espanya): ***Derechos y deberes de los españoles, garantías individuales y políticas*** "No podrá ser fundamento de privilegio jurídico: la naturaleza, la filiación, el sexo, la clase social, la riqueza, las ideas políticas ni las creencias religiosas."

A les primeres eleccions del juny de 1931, la primera etapa republicana, les dones, tot i que encara sense poder tenir el dret a vot, van poder ser elegides per primer cop. Les tres primeres diputades que van poder accedir al congrés en la història d'Espanya van ser Clara Campoamor, advocada, escriptora, política i principal defensora del sufragi femení a Espanya; Victoria Kent, advocada i directora general de presons; i Margarita Nelken, escriptora i política socialista.²

El dret a vot va arribar més tard, l'1 d'octubre de 1931, després d'una gran lluita per part de les dones, i una defensa del dret per part de Clara Campoamor, qui es va haver d'enfrontar a un intens i misogin debat a les corts constituents espanyoles. Les dones espanyoles van poder exercir el seu dret a vot per primer cop a les eleccions generals de 1933.³

La Segona República va optar per una escola laica, pública i mixta. Pretenia acostar l'educació arreu del país, en un moment històric en què la població analfabeta era de més d'un terç de la població (44%), un dels principals problemes del país. La taxa d'escolarització va augmentar considerablement, sobretot incidint en la població rural i en les nenes. L'educació va passar d'estar en mans de l'Església catòlica a ser laica i pública; aquest va ser un dels grans avenços per part de la república.⁴

L'any 1932 es va dictar la primera llei del divorci a Espanya. Aquesta va permetre que el matrimoni fos fundat en igualtat de condicions, tant per homes com per

---

² Fa referència a: Constitución Española de 1931 [Const]. Art. 53. 9 de desembre de 1931 (Espanya): **Las Cortes** “Serán elegibles para diputados todos los ciudadanos de la República mayores de veintitrés años, sin distinción de sexo ni de estado civil...”

³ Fa referència a: Constitución Española de 1931 [Const]. Art. 36. 9 de desembre de 1931 (Espanya): **Deberes y derechos de los españoles, Garantías individuales y políticas** “Los ciudadanos de uno y de otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales conforme determinen las leyes.”

⁴ Fa referència a: Constitución Española de 1931 [Const]. Art. 48. 9 de desembre de 1931 (Espanya): **Familia, economía y cultura** “El servicio de la cultura es atribución esencial del Estado, y lo prestará mediante instituciones educativas enlazadas por el sistema de la escuela unificada. La enseñanza primaria será gratuita y obligatoria ... La enseñanza será laica...”

dones. A més, garantia i augmentava els drets sobre aquells infants nascuts fora del matrimoni, i protegia les mares solteres.⁵

Entre els anys 1931 i el 1935, després de diverses reformes estatals, 741.771 treballadores van poder accedir al *Seguro Obligatorio de Maternidad*, que protegia les mares obreres i els garantia repòs abans i després del part. A més, la constitució va garantir els drets socials d'assistència tant a malalts, gent gran, infants, mares... Així mateix, també es va reconèixer la igualtat de drets laborals entre homes i dones.⁶

Tanmateix, tot i els avenços jurídics i legislatius, no es va provocar un canvi immediat en la població i les pràctiques socials, a causa de la persistència d'una cultura patriarcal establerta a la societat i una educació discriminatòria.

A partir del final de la Primera Guerra Mundial, es va començar a plantejar la idea de l'anomenada dona moderna, que començava a allunyar-se de les tradicions i els prejudicis socials establerts, tot i que només tenia en compte aquelles dones burgeses, no pas les obreres. Els anys de la Segona República van ser claus per l'avenç i el progrés de la imatge establerta de la dona, que ja havia començat a patir canvis anys enrere.

---

⁵ Fa referencia a: Constitución Española de 1931 [Const]. Art. 43. 9 de desembre de 1931 (Espanya): **Familia, economía y cultura** “El matrimonio se funda en la igualdad de derechos para ambos sexos, y podrá disolverse por mutuo disenso o a petición de cualquiera de los cónyuges. Los padres tienen para con los hijos habidos fuera del matrimonio los mismos deberes que respecto de los nacidos en él.”

⁶ Fa referencia a: Constitución Española de 1931 [Const]. Art. 43. 9 de desembre de 1931 (Espanya): **Familia, economía y cultura** “El Estado prestará asistencia a los enfermos y ancianos, y protección a la maternidad ya la infancia, haciendo suya la «Declaración de Ginebra» o la tabla de los derechos del niño”

També fa referencia a: Constitución Española de 1931 [Const]. Art. 46. 9 de desembre de 1931 (Espanya): **Familia, economía y cultura** “La República asegurará a todo trabajador las condiciones necesarias de una existencia digna. Su legislación social regulará: ... el trabajo de las mujeres y de los jóvenes y especialmente la protección a la maternidad...”

2. Les dones a partir de l'aixecament franquista

El 18 de juliol de 1936 un grup de militars falangistes va dur a terme un aixecament contra el govern de la Segona República. A partir d'aquell moment es va iniciar una Guerra Civil entre els fidels a la República i els nacionals, fidels a l'exèrcit feixista de Franco. La guerra va durar tres anys, fins a l'11 d'abril de 1939, amb la victòria dels franquistes, que posteriorment van instaurar una dictadura militar feixista que es va allargar fins a l'any 1975, dirigida pel general Francisco Franco.

La visió que tenien els franquistes de les dones era, fins i tot, més conservadora i restrictiva que l'establerta, sobretot a l'inici, i es basava en els ideals cristians. La dictadura va eliminar tots els avenços en drets civils i de les dones que s'havien produït durant la Segona República. Defensava els valors de la família tradicional, una dona casada que tingués cura de la casa i dels fills, i que estigués a disposició del marit, que era el cap de la casa que hi aportava el seu sou.

Reforçava la idea de considerar la dona com a un objecte reproductiu al servei, les ordres i el plaer de l'home. La violència de l'home cap a la seva dona estava normalitzada i justificada, culpabilitzant-la a ella de no complaure'l prou.

El Franquisme tenia una idea misògina de la dona; legislativament eren tractades com a menors d'edat i vivien sotmeses al pare o al marit eternament, eren privades de la seva independència i la seva llibertat. Van retornar al Codi Civil de 1889, cosa que provocava que el marit estigués per sobre dins del matrimoni i fos ell qui tingués la capacitat de decisió sobre l'habitatge, les relacions socials, la feina i les propietats de la dona. Això provocava que les dones tampoc poguessin ser tutores o exercir la pàtria potestat dels seus propis fills i filles, i deixava tota la responsabilitat al cònjuge.

El Franquisme va disminuir les possibilitats de les dones a accedir a un treball propi, fet que les obligava a dependre completament del seu marit. Només s'acceptava que la dona treballés en cas que l'ingrés de l'home fos extremadament baix, sobretot a l'inici.

Consideraven que l'única feina adequada per una dona era atendre la casa i els fills i filles. Qualsevol altre treball que portessin a terme era assenyalat i mal vist per la societat, fins i tot ho consideraven una amenaça per la família, la salut, i la maternitat. Una de les úniques feines femenines acceptades pel franquisme era aquella que tenia a veure amb l'assistència social, és a dir, infermeres, hospitals, mestresses de cases...

L'educació va tornar a estar en mans de l'Església catòlica, que va potenciar una escola no mixta que remarcava les diferències entre els continguts donats a nens i nenes, perpetuant i generant encara més desigualtats. La formació femenina es basava en gran part en la instrucció en les tasques de la llar i de la família, i les noies deixaven d'estudiar molt aviat, ja que per la família era important que es dediquessin únicament a la casa, i eren poques qui tenien l'oportunitat de continuar aprenent.

Pel Franquisme l'objectiu d'una dona era tenir fills; es considerava que la seva validesa passava per la seva capacitat de gestar i criar criatures, perpetuant així els valors de l'església i el matrimoni cristià. A més, totes aquelles dones que per qualsevol motiu no eren mares eren avergonyides i assenyalades com a males dones. El matrimoni s'havia de fer a través de l'Església catòlica i el divorci quedava estrictament prohibit.

La sexualitat femenina era un gran tabú, elles estaven sotmeses al marit i l'objectiu havia de ser complaure'l. No es parlava enlloc de les seves preocupacions sexoafectives o els seus dubtes a l'adolescència, les dones no podien expressar-se lliurement. D'altra banda, cal recordar que l'adulteri era greument condemnat en cas que fos comès per una dona, arribaven a ser condemnades a penes de presó, només en el cas en què elles fossin les adúlteres.

Tots aquests valors es fomentaven, es reflectien i es perpetuaven a la *Sección Femenina*.

2.1. La Sección Femenina

L'any 1934, Pilar Primo de Rivera, germana del fundador de la *Falange*, va fundar la *Sección Femenina*, la branca del partit feixista *FET de las JONS* (*Falange Española Tradicionalista y de las Juntas Ofensivas Nacional Sindicalista*) que s'encarregava de difondre entre dones i nenes els valors tradicionals i conservadors. Va establir el model de dona espanyola ideal, cristiana, submissa i entregada a la família. Transmetia aquests ideals a través d'activitats d'adoctrinament en l'àmbit educatiu, corals i grups de dansa, biblioteques, centres culturals, ensenyaments d'artesanía, càtedres ambulants o escoles de la llar. El seu objectiu era crear una mentalitat única que no els permetés qüestionar-se allò que les envoltava.

Perpetuaven la idea que l'objectiu com a dona havia de ser parir el màxim de fills possible i casar-se, per quedar-se aïllada a casa sense cridar l'atenció. Quedava establerta la idea que el marit era superior a ella i la dona havia d'estar al seu servei, sent la responsable de la llar i de l'ambient familiar. A través dels valors cristians promovien la submissió de la dona, la subtileza i l'abnegació, és a dir la renúncia d'una mateixa pel bé comunitari. L'any 1939, en acabar la guerra, la *Sección Femenina* tenia prop d'unes 600.000 afiliades.

Un dels medis que utilitzaven per adoctrinar les dones eren les revistes periòdiques. L'anomenada *Revista para la mujer* o *Y*, fent referència al *yugo y las flechas*, símbol de la *Falange* basat en els Reis Catòlics. Va ser publicada de 1938 a 1946. Volia ser una substituta de les revistes femenines sindicalistes i reflectir l'Espanya del règim franquista. La majoria dels textos estaven redactats per homes i el contingut era variat, informaven de les activitats de la *Falange*, com s'havien de comportar per ser bones dones, entre d'altres. Addicionalment, la revista incloïa seccions com el racó dels nens, *las páginas de las labores*, moda, cuina, i tot el que es considerava necessari per esdevenir una dona ideal. Fins i tot durant la Segona Guerra Mundial la revista mostrava la seva simpatia amb les potències de l'eix, fent articles sobre Hitler, Mussolini o les *NS-Frauenschaft*, la secció femenina del partit feixista alemany.

El 1937 es va instaurar el *Servicio Social de la Mujer*. Aquest consistia en una prestació obligatòria que havia de fer qualsevol dona soltera d'entre 17 i 35 anys en la qual se l'ensenyava a ser una bona dona seguint els cànons. Era considerat el paral·lel al servei militar que duïen a terme els homes. A més dotava al règim de mà d'obra gratuïta en hospitals, llars d'infants, residències...

Va ser obligatori fins a l'any 1978, i era necessari per poder accedir al carnet de conduir, un títol oficial o una feina remunerada. A l'inici tenia una duració d'uns sis mesos, que es va anar escurçant a mesura que avançava el règim. Els ensenyaven com tenir cura dels fills i filles, impulsaven l'esport a partir de classes, principalment de gimnàstica, ja que s'havia de mantenir sempre la feminitat. També aprenien primers auxilis i cures d'infermeria, tasques de la llar, atenció a persones grans, feines en menjadors, higiene, costura, entre altres.

Tot i que per a algunes la *Sección Femenina* suposava la imposició dels valors franquistes i religiosos, també cal afegir que per altres va representar la possibilitat de tenir accés a una educació interseccional i de poder rebre una formació esportiva i científica que no es donava a les escoles; així mateix, els permetia poder viatjar fora de la seva ciutat duent a terme el servei i sortir de l'ambient de les seves llars que, en alguns casos, no era l'ideal. Algunes de les dones que havien passat per aquesta organització asseguraven que l'objectiu era adoctrinar-les, però que, tot i això, en alguns casos les enfortia i els donava certa autonomia.

2.2. Les dones a la resistència antifeixista

Durant la Guerra Civil Espanyola, com en moltes altres guerres, els homes eren cridats al front i, per tant, eren les dones qui majoritàriament s'encarregaven d'indústries, camps, famílies...

Les dones van ser obligades a seguir els rols franquistes, però algunes no es van quedar de braços plegats davant l'avenç dels feixistes. Les maneres de lluitar a la resistència per a les dones eren molt variades. Poques van lluitar al front amb el bàndol republicà, algunes van fer de contacte i van passar informació de contraban. D'altres van fer feines imprescindibles a la rereguarda, com infermeres, mestres, o van treballar a l'assistència social, o bé, es van organitzar en associacions, partits o sindicats antifeixistes. La resta van mantenir el seu esperit revolucionari d'una manera passiva.

Es tenen registres d'entre 3.400 i 7.000 dones que van lluitar al front a la Guerra Civil, tot i que les dades varien molt depenent de la font i no es poden trobar xifres exactes. A més, la presència de les dones a primera línia era controvertida i criticada, moltes d'elles van preferir dur a terme altres tasques.

Les primeres pioneres que van associar-se al moviment obrer revolucionari es van trobar amb l'hostilitat dels militants homes, que tenien un comportament sexista i misogin envers l'educació i l'emancipació de les dones. Elles van ser represaliades tant com a antifeixistes i com a dones, també pels homes del seu propi bàndol.

Mujeres Libres va ser una organització fundada l'any 1936 per part de treballadores majoritàriament anarquistes amb la intenció de lluitar contra el feixisme, defensar la revolució social, i alhora, tenir en compte les reivindicacions femenines. Estava relacionada amb la *CNT (Confederació Nacional del Treball)*, sindicat anarquista, i amb la *FAI (Federació Anarquista Ibèrica)*, tot i que preferia posicionar-se com a independent. Repartia per tot l'estat 147 agrupacions i va arribar un total de 25.000 afiliades durant la guerra.

El que va donar peu a la creació de l'associació va ser la revista *Mujeres Libres*, que va arribar a publicar 13 números, amb l'objectiu de poder educar les dones en les idees llibertàries. A través d'aquesta parlaven de treball i sindicalisme, cultura, infància, salut i sexualitat. Sempre des d'una perspectiva femenina i reivindicativa, amb l'objectiu de l'emancipació doble: de classe i de gènere. Les creadores d'aquesta revista van ser Lucia Sánchez Saornil, escriptora, Mercedes Comaposada, advocada, i Amparo Poch y Gascón, mestra i doctora.

Amb l'esclat de la Guerra Civil, poc després de la seva creació, va passar de ser un format de revista més aviat educativa i cultural a un to de diari d'agitació i combat. La revista incloïa tant notícies de front, informació d'activitats organitzades per l'associació a la rereguarda, descripcions de dones revolucionàries com Teresa Claramunt, anarcosindicalista i pionera del feminisme obrer, i un gran pes de fotografies que permetien il·lustrar l'època. La redacció de la revista, en el transcurs de la guerra, va haver de passar de Madrid, a València, a Barcelona i finalment a l'exili. Es va seguir publicant fins a la tardor de 1938.

D'altra banda, hi havia dones que participaven en la resistència antifeixista en guerrilles rurals, eren anomenades maquis. Eren grups armats que s'amagaven a les zones muntanyoses, especialment a la Serralada Cantàbrica, als Pirineus, al País Valencià, Aragó i Andalusia. Durant la Guerra Civil, la Segona Guerra Mundial i ben entrada la dictadura franquista, cometien actes de resistència amb l'objectiu de reinstaurar la República i fer caure Franco. Se'ls considera els últims soldats republicans, ja que van estar actius fins la meitat de la dictadura, aproximadament. Tot i que la informació és escassa, es coneix que dins d'aquests grups també s'hi trobaven dones que pretenien lluitar contra el règim.

Una de les tasques que van dur a terme les dones i que no va ser valorada va ser la tasca d'enllaç. Moltes d'elles van col·laborar amb les guerrilles, els maquis o d'altres organitzacions. Elles eren les encarregades de descobrir, amagar i comunicar la informació. Era una tasca arriscada i alhora imprescindible per a la lluita antifeixista. Eren dones molt diverses en situacions molt diferents que van decidir ajudar per a resistir contra el franquisme. La majoria són anònimes, ja que els seus noms no han quedat marcats als llibres d'història.

L'*Agrupación de Mujeres Antifascistas (AMA)*, també coneguda amb altres noms depenent de l'època, va sorgir de diverses associacions de dones que pretenien lluitar en contra del feixisme, tant republicanes com socialistes o comunistes. Estava relacionada amb altres associacions, com la *Unió de Dones de Catalunya*, la *Unión de Muchachas*, l'*Aliança Nacional de Dones Joves*, etc. Duia a terme accions solidàries, va començar acollint els nens i nenes que havien quedat sense la tutela dels seus progenitors durant la revolució d'Astúries, l'any 1934. Els anys de Guerra Civil, sobretot a València, realitzava accions de suport a la resistència, recollien materials per a hospitals, roba d'abric, joguines per a infants... Va ser un dels primers moviments que tenia consciència feminista i combatia contra la societat patriarcal.

D'altra banda, les dones també van ser represaliades per la seva implicació en la defensa de la República. Algunes van acabar en presons en condicions inhumanes on moltes morien per malaltia o afusellades, d'altres van morir al camp de batalla o van resultar ferides o mutilades.

Les dones republicanes van ser doblement vençudes, com a dones i com a republicanes. Altrament, no només van ser afusellades, empresonades o torturades durant la dictadura, sinó que a més, patien violència masculista i una doble repressió pel fet de ser dones que no encaixaven en els canons del model patriarcal franquista.

A Barcelona s'hi trobava la coneguda *Presó de les Corts*. Era una presó destinada per a dones situada al barri de les Corts que va estar activa de 1939 a 1955. Milers de dones van ser empresonades pel règim franquista, elles havien estat relacionades amb la república i no encaixaven en els ideals franquistes. La memòria del lloc no ha estat valorada i els testimonis de les supervivents no han sigut prou escoltats.

El Franquisme va instaurar una institució dedicada a imposar els ideals franquistes en aquelles dones que no encaixaven en el sistema, el *Patronato de Protección a la Mujer*. Disposava de centres d'internament per a dones menors d'edat fins als 25 aproximadament. Era utilitzat per coaccionar-les i forçar-les,

eren internades si les consideraven “caigudes o en risc de caure”, el que es referia a besar una persona en públic, fumar d’amagat, haver estat violades, ser lesbianes, negar-se a resar o participar en moviments antifeixistes. D'altra banda, aquesta institució va ser la principal encarregada del robatori de nadons durant el règim franquista. Consistia en la separació dels nadons de la família en el moment de néixer amb una excusa. L'objectiu era donar-lo a una família de dretes amb més diners. Es va utilitzar com a repressió contra aquelles dones que no complien amb els cànons franquistes, sobretot les solteres, i alhora, era utilitzat com a negoci.

Les dones joves eren enviades en contra de la seva voluntat i eren tancades amb l'objectiu d'aïllar-les. Allà la rutina, els càstigs i la religió eren molt presents. Era un sistema penitenciari que es trobava ocult, ja que, pel fet de ser dones, no es va donar veu als seus testimonis ni se les va escoltar. La informació sobre el *Patronato de Protección a la Mujer* no ha sigut explicada i encara en queda molta per ser obtinguda.

Per acabar, l'Associació de Dones del 36 va ser creada l'any 1997, després de la Guerra i del Franquisme. Les creadores van ser vuit dones supervivents, amb l'objectiu de poder explicar la seva història i poder transmetre a les generacions joves els valors de la lluita antifranquista. Totes elles han explicat com van lluitar pels seus drets, al front i a la rereguarda. Algunes d'aquestes dones van ser Conxa Pérez, Enriqueta Gallinat, Carme Casas, Maria Salvo... A l'acte de lliurament del premi Maria Aurèlia Capmany, que van rebre l'any 1997, Enriqueta Gallinat va expressar: "Volem explicar de viva veu què és una guerra, què és una dictadura i volem, per damunt de tot, reivindicar el paper de la dona en la lluita per la democràcia. A les dones se'ns va necessitar durant la Guerra, però després els nostres mateixos companys, ens han ignorat i hem hagut d'ésser nosaltres les que, en desenvolupar-se el moviment feminista, hem volgut ser un dels puntals de la llibertat".

2.3. Les dones a l'exili

A principis de l'any 1939, la Guerra Civil ja es veia perduda per al bàndol republicà. Després de la batalla de l'Ebre, l'avanç dels franquistes era imparable. Amb la imminent caiguda de Catalunya, la majoria d'espanyols i catalans comencen a mirar cap a França, tant homes com dones van travessar la frontera entre el 27 de gener fins a inicis de febrer quan la zona va quedar sota el control de Franco. En aquest curt període de temps, s'estima que gairebé mig milió de persones (450.000) van exiliar-se a França, 170.000 de les quals eren dones, d'aquestes algunes acompanyaven els seus marits, germans o fills, d'altres, en canvi, s'exiliaven per la seguretat pròpia en haver estat relacionades amb la República i la resistència antifeixista. Dels civils que s'havien exiliat a França molts van acabar en camps de concentració de refugiats improvisats, alguns d'aquests es trobaven a les platges d'Argelers, Sant Cebrià, Ribesaltes...

En aquests camps les condicions de vida eren esfereïdores, tothom passava fam, fred i malalties. Allà la població sobrevivia amb el que tenia, la majoria dels camps eren una esplanada de sorra entre filats oberta al mar, res més en ple hivern. El tracte dels gendarmes francesos i senegalesos no era pas agradable, tractaven els espanyols que havien defensat un estat democràtic com a presoners.

Les violències concretes sobre les dones començaven amb l'obligació de desvestir-se davant dels gendarmes, soldats i personal sanitari provocant una vulnerabilitat i inseguretat física en elles que començava en el moment d'entrar al camp. L'actitud dels vigilants dels camps cap a elles era violenta i s'aprofitaven de la seva situació de superioritat.

Les dones i nenes del camp de refugiats d'Argelers van fabricar-se una mena de xiulets amb canyes que duïen sempre lligat al coll. La seva finalitat era fer-lo servir per demanar ajuda si els guàrdies intentaven violar-les. Les refugiades van haver d'inventar aquest mètode com a resposta a l'elevat nombre de violacions que es produïen.

Dins i fora dels camps es va teixir una xarxa de col·laboració imprescindible entre refugiades espanyoles. Entre elles organitzaven escoles per a infants,

participaven en activitats culturals, ajudaven sanitàriament, buscaven allotjament pels exiliats o, fins i tot, mantenien la cultura, tant espanyola com catalana, entre aquelles que havien hagut d'abandonar la seva terra. Una resistència al feixisme menys directe, però tot i això, primordial per a la supervivència.

En el moment en què travessaven la frontera deixaven enrere les seves vides i les seves identitats per convertir-se en refugiades. Totes van haver d'iniciar una nova vida, independentment de les seves condicions anteriors, en aquell moment passaven a ser "refugiades roges" i havien de carregar amb aquest estigma. En molts casos les estructures de suport entre exiliades eren un punt clau per la supervivència i el desenvolupament d'una nova manera de viure. Aquelles que no van acabar als camps de concentració havien de dedicar-se a les feines que podien fer sense papers, deixant de banda les seves carreres laborals prèvies per passar a d'altres assignades concretament per a elles, principalment feines relacionades amb la costura o la cura d'altres persones.

A poc a poc, elles i les seves famílies es van establir a França, van decidir buscar un altre país on viure, o fins i tot, tornar a Espanya i acceptar els efectes de la dictadura Franquista. De França, la següent destinació per a algunes refugiades, sobretot en veure l'avanç del nazisme, va ser travessant l'Atlàntic, principalment Mèxic. A mesura que avançava el temps, diverses dones van continuar participant activament de l'antifeixisme. Des de França, algunes d'aquestes tasques de resistència era l'ajuda als maquis, col·laboració amb la resistència francesa, el traspàs d'informació de contraban...

El setembre de 1939 França havia declarat la guerra a l'Alemanya nazi, un any més tard, es va signar un armistici i el país va quedar dividit entre la zona ocupada, al nord, i la zona lliure, al sud, sota el govern de Vichy. Aquesta era governada per Pétain, i va començar autodenominant-se neutral, però progressivament es va tornar col·laboracionista i cooperava amb el Reich alemany i, alhora, amb Franco. La zona on es trobaven la majoria de les persones espanyoles refugiades era al sud. Aquelles que havien sigut més influents durant la República van ser empresonades per part dels francesos.

El nazisme establí el model de dona ària, convençudament nazi, i disposada a complir la seva missió de dona que consistia a cuidar de la família i de la llar. El seu objectiu és que tinguessin el màxim de fills possible per tal de perpetuar la “raça ària”. El nazisme tenia una visió misògina semblant a la del franquisme, però més deslligada de la religió.

Primerament, els camps de concentració francesos eren únicament per espanyols, però van començar a arribar-hi jueus i aquests camps es van convertir en un primer pas per anar a parar als camps nazis. A més, diversos espanyols havien col·laborat amb la resistència antifeixista francesa pensant que la derrota del nazisme provocaria alhora la derrota dels franquistes.

Aleshores, sota el domini de Hitler, diversos exiliats i exiliades espanyols van ser deportats als camps de concentració nazi. La majoria dels homes, uns 7.200, van ser deportats al camp de concentració de Mauthausen, Àustria.

2.3.1. Les dones espanyoles als camps nazis

Es comptabilitza que un total de 9.200⁷ espanyols i espanyoles van ser deportats als camps nazis, dels quals 283 eren dones. En el moment de l'alliberament dels camps, l'any 1945, el 40% dels supervivents eren dones i nens.

Els motius que les feien arribar als camps eren diversos, per tant, no es pot crear un relat homogeni. Algunes hi van arribar simplement per ser exiliades, d'altres per estar vinculades amb la resistència directament o de manera indirecta.

Ravensbrück va ser el camp de concentració nazi específicament per dones que va estar en funcionament des del maig del 1939 fins a l'alliberament el 30 d'abril de 1945; va ser un dels camps femenins més nombrosos. Va ser construït per les mateixes presoneres inicials, a Fürstenberg, 90 km al nord de Berlín.

---

⁷ Diverses fonts donen resultats diferents, la escollida ha estat: Generalitat de Catalunya. (s.d.). *Banc de la Memòria Democràtica*. Recuperat octubre de 2023, des de <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats?gender=2>

S'hi van assignar un total de 107.753 matrícules i s'estima que al voltant de 92.000 persones van morir entre les reixes del camp, és a dir prop d'un 85% de les deportades al camp.

Altres dels camps que van recloure majoritàriament dones deportades són Bergen Belsen, Gross Rosen, Flossenbürg, Salzwedel, Neustadt-Glewe, Neuengamme i Stutthof, situats a Alemanya i Polònia.

Les condicions als camps de concentració nazis eren esfereïdores, tant pels homes com per les dones, i els protocols establerts per part dels nazis eren humiliants. L'arribada als camps suposava la pèrdua de la identitat per a qualsevol persona, quedaven completament deshumanitzades, deixant enrere el seu nom i la seva història per passar a ser un número marcat a la pell.

Marcaven les presoneres amb un triangle el color del qual depenia de la categoria de presoneres: les jueves duïen una estrella groga, les preses polítiques un triangle vermell, les apàtrides un de blau - el color que van dur la majoria de les espanyoles deportades -, i el negre era per a les asocials que incloïa lesbianes, dones que havien avortat, feministes, prostitutes, i en general qualsevol dona que no encaixés amb els ideals nazis.

El vestuari era per a totes el mateix, i passava d'unes a altres. A més, al moment d'entrar els rapaven els cabells, fet que podia ser molt humiliant per a elles. En arribar als camps, les feien despullar, cosa que causava vergonya entre les dones, ja que eren obligades a mostrar-se nues i vulnerables davant dels soldats que tenien una actitud violenta. Durant els exàmens mèdics, a les dones els feien examinacions ginecològiques invasives, sense higiene, amb el mateix instrument treïen les mostres de totes. Aquestes situacions eren humiliants per elles, hi sortien amb ràbia i el cap cot, ja que sabien que això es produïa pel fet de ser dones.

La rutina dels camps no era gaire diferent per a elles. Ben d'hora al matí, les despertaven pel recompte de presoneres a l'*apellplatz*⁸, on el mínim moviment

---

⁸ *Apellplatz*: era la plaça central dels camps de concentració nazis on es duia a terme el recompte diari.

podia significar la mort. Podien passar hores durant l'estiu o el dur hivern del centre d'Europa, mentre les companyes queien defallides, la resta no podien fer-hi res. La mort es convertia en un fet quotidià, ja fos per les pallisses, les males condicions, les malalties, la mala alimentació i higiene, les execucions i més endavant les cambres de gas.

Durant el dia, les dones treballaven durament. Algunes de les presoneres eren enviades a treballar a les fàbriques del voltant com Siemens, Halske, Skoda... o d'altres fàbriques d'armament, principalment de bales.

Les nacionalitats dins dels camps eren molt diverses, van arribar a passar pels camps presoneres de fins a 47 nacionalitats diferents. Tot i això, les diferències en la llengua o la cultura no van ser aspectes importants. Les relacions entre les deportades, la col·laboració, la solidaritat i el suport mutu va ser un motiu clau per la supervivència. Dins dels camps es creaven petits nuclis familiars que mostraven solidaritat i empatia entre elles, l'objectiu dels quals era preservar la seva dignitat.

Les espanyoles i les franceses tenien una gran consciència política i això va afavorir l'organització clandestina dins dels camps. Es defensaven entre elles i organitzaven sabotatges. Van arribar a entendre el sistema per a poder treure un benefici col·lectiu, intentaven transgredir les normes sense ser descobertes i mai perjudicar les companyes.

Un exemple en seria l'anomenat "comando de les gandules", un grup de dones del camp de Ravensbrück que boicotejava les armes que fabricaven a Holleischen, una de les fàbriques que depenien de les deportades per a la seva producció. Aquestes dones, d'entre les quals hi havia catalanes com la Neus Català, van inutilitzar fins a 10.000.000 de bales i van espatllar nombroses màquines.

Un dels fets que va diferenciar l'experiència de les dones de la dels homes als camps de concentració nazi va ser la presència dels fills menors i els embarassos. Consideraven que aquest era el punt dèbil de les dones i ho utilitzaven en vexacions i amenaces, amb molta violència.

En arribar als camps, els nens i nenes menors de catorze anaven directes a les cambres de gas, ja que eren considerats no aptes pel treball, moltes vegades eren acompanyats per les mares. Pel que fa als embarassos, els nadons que van arribar a néixer als camps van ser assassinats amb violència o van ser deixats morir de fam.

Alhora, moltes de les dones que estaven embarassades van ser assassinades brutalment, d'altres van ser sotmeses a avortaments forçats, sobretot les jueves, ja que els nazis, a causa del seu antisemitisme, consideraven que no havien de néixer més infants jueus. Les esterilitzacions també eren molt comuns als camps, sobretot en les dones gitanes, es feien amb injeccions o experiments agressius que no tenien una bona base científica, fet que va provocar a les dones molts efectes adversos.

D'altra banda, la violència sexual estava present de forma constant. Fins i tot a l'arribada de l'exèrcit soviètic i l'alliberament, moltes dones van ser violades pels mateixos militars.

Un dels temes més tabús de l'Holocaust i de la presència de les dones als camps de concentració van ser els prostíbuls dels camps. La misogínia nazi va dur a l'obertura d'aquests barracons destinats a l'explotació sexual. El primer va ser l'any 1942 al del camp de Mauthausen, i n'hi va haver fins a una desena. Les dones, les quals la majoria havien sigut classificades com a asocials i deportades a Ravensbrück, van ser reclutades amb la falsa promesa de ser alliberades al cap de sis mesos.

D'una banda, els nazis deportaven les prostitutes acusant-les de transmetre malalties als alemanys, però de l'altra, abusaven sexualment d'elles. Els SS, els soldats alemanys i els mateixos deportats tenien la possibilitat d'accedir a aquests barracons. Principalment els deportats que tenien accés eren alemanys, austríacs, txecs, francesos i espanyols, sobretot aquells que gaudien de més privilegis, com els kapos⁹.

---

⁹ Kapos: certs presos que gaudien de més privilegis als camps nazis i eren els encarregats de mantenir l'ordre entre els deportats.

Unes lleugeres millors condicions d'alimentació es contrarestaven amb les dures i difícils circumstàncies que havien de patir aquelles dones. Estaven sotmeses als desitjos dels homes, i quedaven encara més deshumanitzades i menyspreades.

Podria considerar-se una de les paradoxes més grans del sistema nazi, la perversió màxima en què les víctimes homes s'aprofitaven sexualment de les seves companyes.

Totes aquestes condicions i diferències en l'experiència dels homes i de les dones als camps de concentració han sigut oblidades, no se'ls ha donat el valor que mereixen. Han sigut, i encara són, veus silenciades, elles patien una doble discriminació. Com deia Neus Català, "les deportades són les oblidades dels oblidats"¹⁰.

---

¹⁰ Cita extreta del llibre: Roig, M. (1977). *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62.

MEMÒRIES DE DONES A LA RESISTÈNCIA

Conxa Pérez Collado

(Barcelona, 17 d'octubre de 1915 - Barcelona, 17 d'abril de 2014)

La Conxa Pérez Collado va néixer al barri de les Corts de Barcelona, un dels barris obrers de la ciutat. Durant la Guerra Civil ella va passar un temps al front republicà i va participar en l'organització de comitès revolucionaris anarquistes.

Pel que fa a la seva família, el seu pare era anarquista, ateu i tradicional. A casa seva no es podien permetre l'escola, la Conxa amb prou feines sabia llegir i escriure, amb tretze anys ja treballava en una fàbrica tèxtil al barri de Sants.

A partir de la Segona República Espanyola, amb quinze anys, ella va començar a formar part de grups obrers, majoritàriament acompanyada d'homes. Va desenvolupar la seva ideologia anarquista, a través de la seva entrada a l'*ateneu llibertari Faros* on va començar a aprendre sobre comunisme, anarquisme, Karl Marx, Bakunin...

De ben jove, va començar a militar a la *CNT (Confederación Nacional del Trabajo)* i participava en actes revolucionaris i en piquets. D'altra banda, ella també formava part de la *FAI (Federació Anarquista Ibèrica)* i hi col·laborava sovint.

El juliol de 1936, en tenir lloc el cop d'estat franquista, la Conxa i els seus companys van organitzar barricades en llocs estratègics de la ciutat de Barcelona. Tothom esperava que la guerra fos cosa de pocs dies i l'esperança anarquista impregnava la capital catalana. Els obrers creien que era el moment de lluitar pels seus ideals i la Conxa també va participar en la revolució.

Durant la Guerra ella va anar dos cops al front. El primer a inicis d'agost de 1936, van formar una centúria¹¹ amb una colla del barri, es van anomenar *Los Aguiluchos de les Corts*, eren un total de 100 soldats voluntaris on només hi havia set dones. El grup de la Conxa va ser destinat a la Zaida, Saragossa.

---

¹¹ Centúries: milícies republicanes de la CNT, grups militars de ciutadans voluntaris, formades per cent persones, aproximadament.

Allà, es dedicaven a fer guàrdia en punts estratègics del poble i esperaven els atacs que només sentien de lluny. Eren dirigits per la CNT, i sobretot a l'inici tothom tenia la moral molt alta i les ganes de defensar els seus ideals. Els pagesos del poble els van acollir, dormien i menjaven amb ells.

De tant en tant en petits grups els tocava inspeccionar els voltants per saber on es trobava l'altre bàndol. A la Zaida la Conxa hi va passar cinc mesos, fins que va tornar a Barcelona.

El segon cop va ser a Almudéver, Osca, l'any 1937. Allà va conèixer amb brigadistes internacionals que col·laboraven amb el bàndol republicà. Les males condicions de menjar i d'higiene van fer que agafés la sarna i va acabar tornant a Barcelona. A més, això va coincidir amb l'ordre que les dones deixessin de ser soldats i passessin a la rereguarda.

Quan no era al front treballava a Barcelona en diferents feines. Per exemple, va participar a la Maternitat, dirigida per mestres racionalistes. Allà ella tenia cura d'una trentena de nens. També va treballar en un taller organitzat en comuna controlat pels operaris on les decisions es prenen per consens.

En tornar del front per segon cop, a Barcelona es reflectia la inestabilitat del bàndol republicà, hi havia lluites als carrers entre les diferents ideologies d'esquerra.

Un dia, anava pels carrers de la ciutat amb uns amics i van ser disparats quan eren al cotxe. Aquest fet va provocar que el seu amic passés un any a l'hospital per una ferida de bala al cap, la Conxa va rebre la bala a la cama i va ser portada a l'Hospital Clínic d'on va acabar escapant.

A mesura que avançava el temps la Conxa es va començar a desil·lusionar, la gent perdia familiars, hi havia una lluita interna dins del bàndol, faltaven els aliments i les notícies de la guerra no eren bones.

Ella continuava treballant als matins, anava a reunions de comitès revolucionaris a les tardes i també assistia a l'escola d'adults per formar-se. Quan sentia els

bombardejos a la ciutat anava directa al comitè o a casa dels seus pares en comptes de protegir-se a un refugi.

La Conxa recorda uns dies de vacances amb una amiga al seu poble, Montsó. El poble celebrava la matança del porc i tot era una festa, la gent cantava i ballava. L'endemà el poble va ser bombardejat i va causar moltes víctimes. El contrast que podia ocórrer en tan sols unes hores li va impactar molt.

A finals del 1938 la guerra avançava molt de pressa i la república s'enfonsava. El 26 de desembre la Conxa i uns amics i amigues que també havien estat relacionats amb la república van emprendre cap a la frontera francesa. L'exili va ser la seva última opció.

Van haver de dormir algunes nits al ras, estirats a terra mentre els avions alemanys els bombardejaven. No els va ser fàcil poder arribar a França, van trigar dies a poder creuar la frontera per Portbou, no parava de ploure i la gent passava gana, fred, cansament... Quan els van deixar passar només els ho van permetre a les dones i els homes es van haver de quedar a Catalunya.

Gràcies a la solidaritat de la gent, van poder alimentar-se lleugerament i sobreviure. Les van acabar portant a Levi, un poble proper a Bèlgica. Allà les van rebre amb menjar calent per a tothom, i van rebre un tracte amable. La Conxa i les seves companyes es van quedar en una sala adaptada durant nou mesos. La proximitat de l'inici de la Segona Guerra Mundial va fer que els diguessin que les tornaven a Espanya, però finalment el seu destí va ser Argelers.

Allà va patir les dures condicions: la fam, la mala higiene, les malalties, el control i la vigilància continuus dels gendarmes. Va poder sortir-ne gràcies a la Fifí, una excompanya d'una de les fàbriques on havia treballat.

La seva estada a França va ser dura. Va treballar en diferents feines, però cap li va permetre dur una vida digna, va viure en diverses ciutats, però enyorava Barcelona.

A l'exili va conèixer l'Isidoro amb qui va començar a sortir i va acabar tenint un fill, el Ramon. Entre ells no tenien gaire afinitat i es van acabar separant.

Finalment, la Conxa va aconseguir els papers per poder tornar a Espanya i amb el nadó van marxar cap a Barcelona. Amb l'ajuda d'amics va poder arribar-hi. Els falangistes van registrar la casa on havia viscut, i tot i que li van trobar papers que confirmaven que havia treballat en un taller comuna, no la van denunciar.

El setembre de 1942 la Conxa tornava a la seva ciutat que es trobava immersa en la postguerra i patia afusellaments constants, emigrants que havien de passar la frontera clandestinament... Constantment es creuava amb antics coneguts, els que havien sigut republicans no sabien si havien de dissimular, en canvi, qualsevol que fos del bàndol contrari la podria haver denunciat.

A Barcelona va anar trobant diferents feines que li van permetre subsistir. Un dia es va creuar amb un amic que havia conegut a l'ateneu *Faros* feia uns anys, es deia Maurici i va acabar sent el seu home. Van viure junts trenta anys, fins a la mort d'ell, l'any 1972.

El Maurici havia estat comissari de propaganda de l'exèrcit republicà. Havia sigut empresonat a Alacant, al camp de concentració de *Los Almendros* i al *Palau de les Missions* a Montjuïc.

Tots dos van passar per diferents feines, però no volien estar a servei d'un patró. Un cosí els va oferir una parada al Mercat de Sant Antoni, l'any 1953. Van acabar venent bijuteria. Aquesta parada els va servir per poder seguir ajudant a la resistència sense que ningú sospités mai res. Amagaven algun company que s'havia d'exiliar, dissimulaven a qui feia tasques d'enllaç o a qui repartia octavilles republicanes. De tant en tant, també participaven en reunions anarquistes on es passaven informació intentant amagar-se de la policia.

Quan Franco va morir l'any 1975, les coses van canviar. La Conxa va passar a formar part d'associacions de veïns del Raval, va organitzar la creació de sindicats de la CNT. Juntament amb la Pepita Grau, una altra dona que havia lluitat contra el feixisme, van crear el sindicat del comerç que va arribar als cent afiliats aproximadament.

Amb el pas dels anys, la Conxa va treballar a la parada del mercat fins al 2004. L'any 1997, ella i set companyes més van crear l'associació *Dones del 36*, per promoure la memòria històrica i la lluita de les dones contra el feixisme. Ella va continuar lluitant pels seus ideals anarquistes i col·laborava a tots els actes relacionats amb la lluita obrera.

Elisabeth Eidenbenz

(12 de juny de 1913 Zúric - 23 de maig de 2011 Zúric)

Elisabeth Eidenbenz va ser una mestra i voluntària suïssa que durant l'exili republicà va impulsar la Maternitat d'Elna.

Elisabeth Eidenbenz havia treballat de mestra en diverses escoles suïsses i daneses. El setembre de 1936, en començar la Guerra Civil Espanyola, ella formava part dels moviments socials suïssos. Davant la inquietud per la població espanyola, diverses organitzacions van decidir crear l'*Associació d'Ajuda Suïssa als Nens Víctimes de la Guerra*, que més tard passaria a formar part de la *Creu Roja Suïssa*. Van organitzar una recollida massiva d'aliments, roba, diaris... i l'abril de 1937, van arribar a Espanya quatre camions carregats amb persones voluntàries.

L'Elisabeth es va traslladar a Burjassot, València, com a voluntària de l'associació, i va col·laborar en diverses tasques d'ajuda humanitària dins la zona republicana, principalment amb gent gran, infants i dones embarassades. El 1939, durant l'èxode republicà, va marxar a França, al mateix temps que gairebé mig milió de refugiats espanyols que buscaven llibertat.

En passar la frontera milers de republicans es van trobar amb l'abandonament francès i van acabar als camps de concentració de refugiats a les platges franceses. Allà les condicions eren inhumanes, el menjar era escàs i la higiene inexistent. Les epidèmies, el fred i l'hostilitat dels gendarmes feien que la població refugiada visqués de manera cruenta. La mortalitat dels nadons era del 95%, i les mares se sentien abandonades, ja que no tenien les condicions per sobreviure ni tampoc per poder donar a llum. A més, el govern francès era ineficaç davant la situació.

Amb la seva experiència com a mestra i com a voluntària, l'Elisabeth va organitzar un servei d'ajuda a les refugiades embarassades que estaven recloses als camps. Inicialment, juntament amb Karl Ketterer, un altre dels voluntaris, van habilitar una casa abandonada situada a Brullà, prop dels camps d'Argelers i de

Sant Cebrià. Van posar a punt uns 20 llits per tal de poder acollir a mares que anessin a donar a llum. A inicis de juny de 1939, les vuit primeres mares van poder portar al món els vuit primers nadons que naixerien dins la bombolla de pau que creava l'Elisabeth. Tanmateix, aquella casa era massa petita i no disposava d'electricitat.

Prop d'Elna, una petita població situada a tan sols 9 km del camp de refugiats de Sant Cebrià i a 12 km del d'Argelers, hi havia un petit palau rural que semblava deshabitat, però es trobava ben conservat, el castell de Bardou. L'Elisabeth, amb col·laboració de l'organització d'ajuda suïssa, va poder rehabilitar-lo i hi va adaptar la maternitat en un context bèl·lic.

Ella era l'encarregada de gestionar els permisos, i no li van posar fàcil. Gestionava les acreditacions i les llicències directament amb el cap de departament territorial de Perpinyà. Fins i tot, va ajudar les mares a fer els tràmits pertinents per poder sortir dels camps o per marxar de França. Va haver de vèncer les dificultats per poder acollir-les i treure-les dels camps per un temps, els buscava feina o, amb ajuda del metge, les indicava com a malaltes perquè poguessin passar una temporada més llarga de recuperació a la maternitat. Tot i això, encara que des de Suïssa o França li posessin problemes, sobretot a partir del govern col·laboracionista de Vichy, ella no es va rendir mai. Quan els gendarmes, el comissari o qualsevol organisme francès li posava problemes o volia entrar a la maternitat ella deia "Això és territori suís" i ella en marcava les normes.

La figura de l'Elisabeth va ser clau per a la maternitat, les mares la veien com un àngel de la guarda. A la maternitat van experimentar aquells valors de solidaritat i sororitat que des que havien marxat d'Espanya no havien pogut sentir per part d'una persona de fora. Ella, va poder salvar moltes vides, tant de les mares com de nadons, la seva valentia va transformar l'experiència a l'exili de moltes persones. Com deia ella mateixa: "la Maternitat era una illa de pau enmig d'un oceà de destrucció"

L'Elisabeth era l'encarregada de l'organització i del bon funcionament de la maternitat. Per ella era imprescindible poder mantenir un ambient amable i acollidor, per tal que tot anés correctament. Ella considerava prioritari poder mantenir algunes petites tradicions espanyoles i catalanes. Per exemple, duien a terme petites celebracions d'aniversaris, Nadal, Sant Joan... A més, preservaven la cultura, cantant cançons populars que generaven un sentiment de grup i humanitzava les dones que estaven a la maternitat. L'Elisabeth parlava molt bé el castellà i entenia perfectament el català.

Tot i això, moltes mares expliquen que la maternitat suposava un contrast molt fort amb el que havien estat vivint fins al moment, moltes sentien l'enyorança i la culpa per aquells familiars que seguien al camp.

La maternitat es proveïa sobretot a través de l'ajuda directa de la Creu Roja Suïssa i també d'organitzacions noruegues, tant el menjar com els medicaments o diners. A cada nadó li corresponia un padrí a Suïssa, que hi aportava diners. En Pau Casals, el reconegut músic pacifista, també hi col·laborava.

A més, a la maternitat, tenien el seu propi hort i una petita granja que els donava fruita, verdura, carn i ous frescos. Allà, es repartien les tasques segons les seves possibilitats, algunes se'n cuidaven de l'hort, ajudaven a la cuina, cuidaven de les criatures, cosien la roba... Així mateix, també acollia els nens i nenes que acompanyaven les mares embarassades i, quan podia, als familiars propers que ajudaven amb el manteniment.

La maternitat tenia un soterrani amb la cuina i el magatzem, a la planta baixa hi havia dos grans menjadors, a la primera la sala de parts i la dels bressols, juntament amb les cinc habitacions per les mares que l'Elisabeth havia batejat amb els noms de les ciutats espanyoles (Barcelona, València, Madrid, Bilbao i Santander). Al segons pis s'ubicaven les habitacions del personal fix de la maternitat, on hi havia l'habitació de l'Elisabeth, el Canigó, per les seves vistes.

Altrament, l'Elisabeth va convèncer els gendarmes d'habilitar una barraca al mateix camp de refugiats, on anaven les dones que els quedava poc temps per anar a la maternitat, o aquelles que acabaven de tornar. Allà, podien agafar

forces, tenien una alimentació i una higiene lleugerament millors, i unes infermeres que les podien atendre.

A mesura que va anar avançant el temps també van arribar mares jueves a la maternitat. L'Elisabeth les va acollir, tenia cura d'elles, dels seus fills i filles, i a més, les ajudava a escapar dels nazis. Va aconsellar les mares que registressin els nadons amb un cognom espanyol, ja que els cognoms jueus eren perseguits i així, tot els seria més fàcil. Quan sabia que buscaven una família jueva per deportar-la ella sabia que no hi tenia res a fer, si no volia perjudicar la maternitat i la resta de les mares. Tot i això, ella intentava donar més menjar als nens i nenes perquè tinguessin força per poder escapar.

La Maternitat d'Elna va ser obligada a tancar la primavera de l'any 1944, el tancament va ser imposat pels nazis que hi veien rivalitat per fet que havia acollit jueves i dones contràries a Franco. L'Elisabeth va marxar a Avairon, també a França, en una colònia infantil. Acabada la guerra va anar a Àustria, on cuidava nens orfes.

En total, van néixer 597 nadons, entre el gener de 1939 i l'abril de 1944. Amb una major activitat els anys 1940 i 1941, amb un total de 363 naixements. Tot i que, la maternitat també va salvar molts nens i nenes que hi van arribar malalts i l'Elisabeth va ajudar d'altres a fugir dels camps.

L'any 2001, un grup de persones nascudes a la maternitat van localitzar l'Elisabeth i van promoure la preservació de la memòria. La Generalitat de Catalunya li va concebre la Creu de Sant Jordi l'any 2006.

Elisabeth Eidenbenz era conscient de la seva tasca, ella pretenia ajudar les víctimes d'un conflicte que no havien causat. Per ella, era important donar a conèixer les condicions inhumanes dels camps i que aquestes històries fossin recordades. Pot ser que la maternitat no sigui considerada un gran fet històric, però el seu coratge va permetre transformar les petites narracions quotidianes.

Tretze roses roges

La matinada del 5 d'agost de 1939, tretze dones joves republicanes van ser afusellades al cementiri de l'Almudena de Madrid. Totes elles van ser jutjades injustament i van ser condemnades a mort per diferents motius, però tenien en comú haver col·laborat amb la república.

Totes, excepte una, formaven part del JSU (Joventuts Socialistes Unificades) o del PCE (Partit Comunista d'Espanya). Van ser anomenades tretze roses roges, per la seva vinculació amb el bàndol republicà i per la seva joventut, ja que nou eren menors d'edat, tenint en compte que la majoria d'edat era als 21.

Van ser empresonades, el maig del 1939, a la *Cárcel de Ventas* de Madrid, en acabar la Guerra Civil. La presó estava pensada per a unes 450 persones, en aquell moment hi havia més de 4.000 dones, noies joves i infants. Van ser acusades d'haver comès adhesió a la rebel·lió. Per tal que confessessin la seva implicació i la de les altres utilitzaven la violència, la tortura, les vexacions i les amenaces. Amb les dones, a més, feien ús també de la violència sexual.

Tot i que no totes es coneixien entre elles, algunes ja havien coincidit prèviament i eren companyes i amigues. Dins de la presó van mantenir l'esperit revolucionari, s'ajudaven entre elles, cantaven cançons, ballaven i reien. Alhora, protestaven per les injustícies que es cometien.

Els seus testimonis es coneixen, en gran part, per Maria del Carmen Cuesta, una amiga i companya d'algunes de les noies qui tenia 16 anys. Ella també va ser detinguda i acusada d'adhesió a la rebel·lió i va ser empresonada amb les altres. Tot i això, probablement per la seva edat, no va ser executada i va decidir no oblidar-les per poder explicar la seva història.

Totes elles havien escrit una sol·licitud d'indult que la directora de la presó no va tramitar. Es considera que el seu afusellament va ser un acte de venjança del Franquisme per l'assassinat d'un Guàrdia Civil al juliol. En comptes de buscar-ne els culpables van decidir acusar a les i els joves republicans ja empresonats. 364 persones van ser condemnades a mort i executades per aquell acte. Aquella nit

les fan afusellar juntament amb 43 homes, d'entre els quals 15 eren menors d'edat.

Per a poder escriure una carta als seus familiars estaven obligades a confessar-se abans, sinó no podien acomiadar-se. Algunes d'aquestes cartes encara es conserven i ens poden donar una visió personal de com elles van viure la seva condemna. Aquestes cartes ens permeten empatitzar i adonar-nos que elles van ser afusellades pel simple fet de defensar els seus ideals de manera lliure.

La matinada de l'afusellament, mentre els camions se les enduien, segons els testimonis, una de les noies va començar a cantar l'himne de les *JSU (Joventuts Socialistes Unificades)*, totes s'hi van acabar afegint.

Les tretze roses:

Virtudes González García tenia 17 anys, era modista. Ella intentava animar als companys i donar esperança al bàndol republicà, juntament amb la seva millor amiga, la Maria del Carmen. Insistia en la necessitat de seguir resistint davant l'avenç dels franquistes, era una noia optimista i riallera.

Luisa Rodríguez de la Fuente tenia 18 anys, era sastressa. Estava afiliada al Partit Comunista i era secretària d'una organització del seu barri.

Victoria Muñoz García tenia 18 anys. Amb quinze anys ja s'havia afiliat a la JSU, sempre havia tingut les idees clares. Va formar part de la reorganització de l'associació després de la Guerra. Els seus únics dos germans també havien sigut assassinats pel règim.

Carmen Barrero Aguado tenia 18 anys i era modista. Era la responsable femenina del PCE a Madrid, va intentar organitzar a les dones del partit i va crear un pla de treball polític destinat a elles. Va dur a terme tasques solidàries a les presons. Tenia una actitud esperançadora i un esperit molt lluitador.

Adelina García Casillas tenia 19 anys. Ella va anar un dia a comissaria i per formar part de la JSU la van detenir. Dins la presó era l'encarregada de repartir

les cartes, ho feia amb entusiasme i energia, li van posar el sobrenom de “La Mulata”.

Julia Conesa Conesa tenia 20 anys i era modista i cobradora de tramvies, una feina considerada no adequada per a dones per part dels franquistes. Un conegut la va denunciar per la sospita de col·laborar amb la resistència republicana. Estava afiliada a la JSU per la seva passió per l'esport, per accedir als cursos de gimnàstica que impartia. Va acabar sent monitora i secretària esportiva. La carta per a la seva família deia: “[...] Me matan inocente, pero muero como debe morir una inocente. Madre, madrecita, me voy a reunir con mi hermana y papá al otro mundo, pero ten presente que muero por persona honrada. Adiós, madre querida, adiós para siempre. Tu hija, que ya jamás te podrá besar ni abrazar. Que mi nombre no se borre de la Historia”.

Elena Gil Olaya tenia 20 anys. Repartia menjar entre qui ho necessitava, ajudava als companys que tornaven del front, col·laborava amb les famílies que havien perdut un membre i militava a la JSU.

Dionisia Manzanero Salas tenia 20 anys i era modista. Havia ajudat a diverses famílies durant la Guerra Civil, va treballar com a infermera a l'Hospital de Brigadistes Internacionals, va anar al front i estava afiliada al PCE. Quan la van anar a buscar a casa ella va sortir immediatament, probablement perquè no descobrissin a les tres noies que amagava. La seva carta a la família deia: “[...] el señor fiscal me conceptúa como un ser indigno de estar en la sociedad de la Revolución Nacional Sindicalista. Pero no os apuréis, conservar la serenidad y la firmeza hasta el último momento, que no os ahoguen las lágrimas, a mí no me tiembla la mano al escribir. Estoy serena y firme hasta el último momento. Pero tened en cuenta que no muero por criminal ni ladrona, sino por una idea. [...] Que no se preocupen, que el apellido Manzanero brillará en la historia, pero no por crimen. [...] Muchos besos y abrazos de vuestra hija y hermana, que muere inocente.”

Ana López Gallego tenia 21 anys i era modista. Va ser secretària de la ràdio de Chamartín, era miliciana a la rereguarda i va cosir en un dels *Talleres de la Unión*

de *Muchachas* on cosien roba per bàndol republicà. Va ser detinguda per una acusació anònima.

Martina Barroso García tenia 22 anys. Era modista i va confeccionar roba per al bàndol republicà a un dels *Talleres de la Unión de Muchachas*. També va treballar en un menjador social. La van empresonar per l'acusació d'activitat clandestina i conspiració contra la dictadura. Els guardes van cremar totes les fotos que la família conservava d'ella i només els en va quedar una. A la presó ella va confeccionar unes espadenyes per a la seva neboda de tan sols dos anys, els va dir "para ella y para la hija que tendrá. Para que caminen por el dilatado mundo que no conoceré. Que vivan la vida que no podré vivir. Estas zapatillas significan: no me olvidéis". Ella es va negar a confessar-se abans de ser assassinada, ja que no creia en la religió catòlica i per tant, no va poder escriure cap carta. Tot i això, es conserva la frase que ella va dir: "Me matan siendo inocente, que se confiesen los que matan a inocentes"

Joaquina López Laffite tenia 23 anys, era secretària i estava afiliada a la JSU. Va ser denunciada juntament amb els seus germans per un veí, van utilitzar la violència, les amenaces, les vexacions i la tortura per intentar que confessessin i que incriminessin algú més. Un any i vuit mesos més tard del seu assassinat va arribar a la presó una nova condemna.

Pilar Bueno Ibáñez tenia 27 anys. Treballava com a modista per a gent adinerada. Va treballar com a voluntària amb nens orfes i fills de milicians i va afiliar-se al PCE. A més, es va dedicar a desmentir les mentides del bàndol nacional i es va encarregar de la reorganització del partit. També era membre del *Comité Provincial* i va organitzar una secció femenina al partit.

Blanca Brisac Vázquez tenia 29 anys i era la major de les tretze. Tenia un fill, l'Enrique i patia diàriament per ell. Ella i el seu marit treballaven a la banda de músics que tocava durant les pel·lícules mudes al cinema d'Alcalà, ella tocava el piano. A més, també va treballar de modista per poder tirar endavant. Tot i tenir una ideologia d'esquerres mai van participar activament, era pacifista i també catòlica. Un dia els guardes van registrar la seva casa sense saber molt bé què

buscaven. Es van endur al seu marit, quan ella el va anar a visitar també la van empresonar a ella. El seu marit va ser afusellat unes hores abans que ella i no va poder-se acomiadar. Li va deixar una carta al seu fill, d'onze anys, que deia: “[...] Voy a morir con la cabeza alta. Solo por ser buena: tú mejor que nadie lo sabes, Quique mío. Solo te pido que seas muy bueno [...] Que quieras a todos y que no guardes nunca rencor a los que dieron muerte a tus padres, eso nunca. [...]”

En realitat van ser catorze noies, un error en l'expedient d'Antonia Torre Yela, de 18 anys, va fer que no fos afusellada el mateix dia, sinó el 19 de febrer de 1940. Ella treballava en una fàbrica de sobres i estava afiliada a la JSU. Va ser condemnada a mort el mateix dia que la resta, un error mecanogràfic va ser que constes com a “Antonio”. Quan se'n van adonar també la van assassinar.

Conclusions

A l'inici del meu treball de recerca els objectius eren clars: poder valorar les vivències i les històries de les dones que van lluitar contra el feixisme a Espanya.

A través de la recerca bibliogràfica, he pogut conèixer més profundament quines eren les condicions de les dones abans i durant el règim franquista. D'altra banda, he pogut llegir i explicar els testimonis d'aquelles dones que van resistir davant l'amenaça franquista i que van lluitar en contra d'aquesta de maneres diverses, totes elles des de diferents llocs, ja fos a la rereguarda, al front o ajudant a les víctimes.

Gràcies a aquest treball he ampliat els meus coneixements sobre la situació de les dones que van tenir el coratge i la valentia d'enfrontar-se al règim franquista. La seva tasca va ser imprescindible, ja fos com a milicianes, com a mares i cuidadores, com a enllaç en la clandestinitat, com a educadores... Poder fer valdre la seva resistència m'ha permès ser conscient de la seva importància i de la rellevància d'actuar en contra de les injustícies.

Al llarg de la recerca, he pres més consciència envers la situació de la dona, tant socialment com políticament abans de l'aixecament franquista i comprovar que després d'aquest les dones van passar a ser menys lliures i van perdre aquells drets que ja havien conquerit.

Al llarg d'aquesta investigació, he tingut l'oportunitat de comprendre quines eren les diferents maneres de les dones de lluitar a la resistència i també quines van ser les maneres en què van intentar reprimir-les. Paral·lelament, també he entès com va ser l'exili per a les dones i com elles sobreviuen i eren tractades als camps de concentració de refugiats de França i als camps de concentració nazis. També m'ha donat la possibilitat d'adonar-me de la brutalitat i la violència amb la qual se les va tractar, tant les que es van quedar a Espanya com les que van decidir marxar.

Tanmateix, he pogut expressar i conèixer històries personals de les dones que van tenir la força per lluitar i resistir davant la imposició del Franquisme. Totes elles són especials i ens donen una visió diferent de com era la vida en aquell moment.

Els resultats del treball permeten concloure que el paper de les dones en la resistència antifeixista va ser imprescindible i infravalorada. Elles no només van participar en la lluita contra el Franquisme, sinó que, pel fet de ser dones, també van haver de lluitar contra el masclisme de l'època.

Durant la recerca, m'he trobat diverses vegades amb el problema de la falta d'informació fiable. Trobar dades de dones al front, als camps nazis o a l'exili, per exemple, no és fàcil, ja que cada font ens en dona de diferents. Això, alhora, ens reflecteix que encara ens cal més recerca i voluntat d'investigació de totes aquelles persones que van ser les víctimes de la guerra i que van lluitar pels seus ideals. Les dades de les víctimes del bàndol vençut i sobretot de les dones no han sigut mostrades durant els anys de dictadura, ara que ja fa gairebé noranta anys de la seva lluita, continua sent complicat trobar-les.

D'altra banda, poder enfocar el tema des de la sensibilitat i l'empatia sense afegir-hi una visió subjectiva tampoc ha estat fàcil. Llegir o sentir històries de dones reals, els seus patiments, el seu coratge i la seva empenta et sensibiliza i et commociona, però, per a fer el treball ha calgut deixar-ho de banda per poder explica-ho de manera objectiva i adient per la recerca.

És clar que cal continuar amb la memòria de totes aquelles persones que van lluitar en contra del feixisme i cal donar veu i valor a totes les seves històries. Mai és prou pel que fa al coneixement de la nostra història. A més cal fer-ho d'una manera conscient, ja que, com hem vist al treball, les dones van ser tractades diferent i van haver de patir de manera distinta les conseqüències.

Actualment, per tant, cal continuar traient a la llum les seves memòries. Per tal de poder evolucionar com a societat ens cal conèixer el nostre passat, recordar-lo i ser crítiques. No podem esborrar allò que va succeir, oblidar les injustícies ens porta a cometre-les. Hem de trencar el silenci que impregna el nostre passat.

Bibliografia

Legislació:

Constitución Española de 1931 [Const]. 9 de desembre de 1931 (Espanya).

Llibres:

Armengou, M., i Belis R. (2007). *Ravensbrück, l'infern de les dones* (1a ed). Barcelona: Angle Editorial.

Montellà i Carlos, A. (2005). *La Maternitat d'Elna* (8a ed). Barcelona: Ara Llibres.

Olesti Prats, I. (2005). *Nou dones i una guerra: les dones del 36* (1a ed). Barcelona: Edicions 62.

Serrano i Blanquer, D. (2003). *Les dones als camps nazis* (1a ed). Barcelona: Editorial Pòrtic edicions.

Pel·lícules i documentals:

Cabañas, M. (productor) i Martínez, E. (director). (2007). *Las Trece Rosas* [Pel·lícula]. Espanya: Enrique Cerezo, producciones cinematográficas.

Porté, M. (productora) i Quer, S. (directora). (2017). *La Llum d'Elna* [Pel·lícula]. Espanya: Distinto Films.

La Sección Femenina [Documental]. (2012). Espanya: Rtv

Vídeos:

CCOO Madrid. (6 de març de 2015). *Trece rosas rojas* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=CX2q3HU2jD8>

DMAX España. (2 de gener de 2020). *Así empeoró la situación de la mujer con el Franquismo: Franco. La vida del dictador en color* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=RJHJ9QeVydI>

DMAX España. (13 de gener de 2020). *Así era la Sección Femenina y el modelo de mujer que definió: Franco. La vida del dictador en color* [Vídeo]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=mWpaHv6I7o0>

Webs o altres documents en format digital:

Adela (s.d.). *L'evolució de la situació de la dona al llarg del segle XX i XXI a Espanya*. Recuperat juliol 2023, des de https://premisrecerca.uvic.cat/sites/default/files/webform/tdr_adela.pdf

Ajuntament de Barcelona. (s.d.). *El Patronato de Protección de la Mujer: històries en primera persona*. Recuperat octubre de 2023, des de <https://elbornculturaimemoria.barcelona.cat/noticia/el-patronato-de-proteccion-de-la-mujer-histories-en-primera-persona/>

Bassa, A. (2007). Reportatge: *Les Dones del 36, la història del silenci convertit en paraula*. Recuperat novembre de 2023, des de <https://www.raco.cat/index.php/ActivitatParlamentaria/article/download/76512/97264>

Beltran Gimeno, M. (2023). *Ens sentireu la veu. Les seccions femenines dels partits polítics i les organitzacions polítiques de dones. Catalunya 1900-1936*. Recuperat juliol de 2023, des de <http://hdl.handle.net/10609/148593>

Congreso de los Diputados. (s.d.). *II República Española 1931-1939*. Recuperat juliol de 2023, des de <https://www.congreso.es/ca/cem/iirepesp>

Enciclopèdia.cat. (s.d.). *Elisabeth Eidenbenz*. Recuperat setembre de 2023, des de <https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/elisabeth-eidenbenz>

Escolà, L. (2019). *Les dones als camps de concentració nazis*. Recuperat octubre de 2023, des de <https://www.memoria.cat//edu/wp-content/uploads/sites/10/2020/04/Les-dones-als-camps-de-concentraci%C3%B3-Laura-Escol%C3%A0-1.pdf>

Federación de Asociaciones de Memoria Histórica. (2023). *Los derechos de la mujer durante la II República y la dictadura franquista*. Recuperat al juliol de 2023, des de <https://www.memoriahistoricaregiondemurcia.com/los-derechos-de-la-mujer-durante-la-ii-republica/>

Finestres, J. (s.d.). *La fi de la Guerra Civil i l'exili republicà*. Sàpiens digital. Recuperat a https://www.sapiens.cat/epoca-historica/historia-contemporania/guerra-civil-i-franquisme/la-fi-de-la-guerra-civil-i-l-exili-republica_10962_102.html

Generalitat de Catalunya. (2020). *Banc de memòria*. Recuperat octubre de 2023, des de <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats?gender=2>

La voz de la República (2022) *Las Trece Rosas*. Recuperat octubre de 2023, des de <https://www.lavozdelarepublica.es/search?q=las+trece+rosas.+rosa>

Memòria.cat. (s.d.). *L'exili i la deportació*. Recuperat setembre de 2023, des de <https://www.memoria.cat/edu/6-lexili-i-la-deportacio/>

Moreno Seco, M. (2022). *Agrupación de Mujeres Antifascistas*. Recuperat novembre de 2023, des de <https://blogs.ua.es/mujeresactivistasmodernas/2022/02/21/agrupacion-de-mujeres-antifascistas/>

Museu Memorial de l'Exili. (2023). *Exposició: Exiliades: els fils vermells entrelaçats*. Recuperat setembre 2023, des de <https://drive.google.com/drive/folders/1tF9NHItDveP39G5mAroBE4HncxhMGNXr>

Museo Nacional Reina Sofía. (2023). *El bando sublevado*. Recuperat octubre de 2023, des de <https://www.museoreinasofia.es/coleccion/proyectos-investigacion/mujeres-guerra-civil-espanola/mujer-primer-fascismo>

Museo Nacional Reina Sofía. (2023). *Frente y retaguardia: mujeres en la Guerra Civil*. Recuperat setembre 2023, des de <https://www.museoreinasofia.es/coleccion/proyectos-investigacion/mujeres-guerra-civil-espanola>

Museo Nacional Reina Sofía. (2023). *Las mujeres durante la II República*. Recuperat juliol 2023, des de <https://www.museoreinasofia.es/coleccion/proyectos-investigacion/mujeres-guerra-civil-espanola/mujer-ii-republica>

Museo Nacional Reina Sofía. (2023). *Mujeres Libres y AMA*. Recuperat octubre de 2023, des de https://www.museoreinasofia.es/coleccion/proyectos-investigacion/mujeres-guerra-civil-espanola/asociacionismo-mujeres-libres-ama#_ftn1

Pazos Polo, C., i Polo Serrano, D. (2018). La figura de la mujer en el nazismo. A Sánchez-Gutiérrez, B.. *Feminismo, investigación y comunicación: una aproximación plural a la representación de las mujeres* (p. 85-107). Sevilla: Egregius. Recuperat des de <https://hdl.handle.net/11441/87904>

Rei, J. (20 de març de 2020). *La 'mili' femenina que Franco obligaba a hacer a las solteras contará ahora para la jubilación*. El Español. Recuperat a https://www.elespanol.com/mujer/actualidad/20200320/femenina-franco-obligaba-hacer-solteras-contara-jubilacion/465453887_0.html

Universitat Pompeu Fabra. (s.d.). *Dones: de ciutadanes a sotmeses*. Recuperat juliol 2023, des de <https://www.upf.edu/documents/2846463/7088407/Donesdeciutadanesasotmeses.pdf/1f5a5630-3e39-f890-08d6-ca02985e6b75>

**LES DONES A LA
RESISTÈNCIA
ANTIFEIXISTA
ANNEXOS**

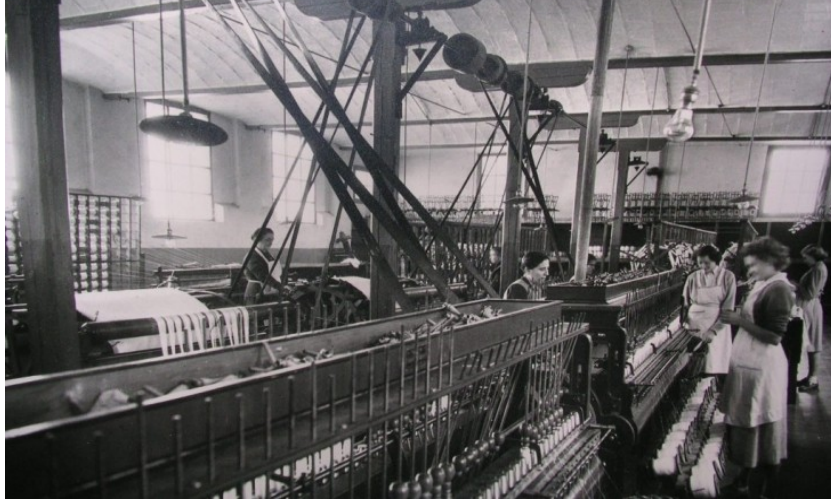
Martina del Cura Perlado
Ciències Socials

Tutora: Sònia Moya Villanueva
Curs 2023-2024: Institut Lacetània

LA VIDA DE LES DONES ABANS I DURANT EL RÈGIM FRANQUISTA

1. La visió establerta de la dona a inicis del segle XX (abans 1931)

Imatge 1: Arxiu Municipal del Masnou (s.d.). *Fàbriques tèxtils i treballadores del segle XX, interior de la fàbrica de Can Xala* [JPG]. Sàpiens.cat. https://www.sapiens.cat/temes/actualitat/itinerari-recorda-dones-textil-masnou_205270_102.html

Imatge 2: autor desconegut (1910). *La primera manifestació feminista, l'any 1910 a Barcelona, convocada per la Sociedad progresiva femenina* [JPG]. Wikipedia. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=54359406>

Imatge 3: Lliga Patriòtica de Dames. (1906-1907). Portades de la revista Or y Grana [JPG]. Arxiu de Revistes Catalanes Antigues. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2242

1.1. Les dones i la Segona República Espanyola

Imatge 4: autor desconegut. (2015). Les tres primeres diputades espanyoles. Victoria Kent, Margarita Nelken i Clara Campoamor [JPG]. ABC. <https://www.abc.es/espana/20150308/abci-primeras-mujeres-diputadas-201503072004.html>

Imatge 5: autor desconegut. (1931). Clara Campoamor al Congrés, l'any 1931, pronunciant el seu discurs a favor del sufragi femení [JPG]. El Mundo. <https://www.elmundo.es/cronica/2018/01/25/5a625d5ee2704e4d588b45ae.html>

Imatge 6: autor desconegut. (1933). Dones exercint el dret a vot per primer cop a Espanya, a les eleccions del novembre de 1933 [JPG]. Izquierda Diario. <https://www.izquierdadiario.es/IMG/arton118819.jpg?1542669217>

2. Les dones a partir de l'aixecament franquista

Imatge 7: autor desconegut. (1962). *Escola franquista, separada segons el sexe, a Higuera de la Sierra (Huelva)* [JPG]. Heródoto & Cía. <https://herodotocia.com/2017/05/26/la-escuela-del-franquismo/>

2.1. La Sección Femenina

Imatge 8: autor desconegut (s.d.). *Pilar Primo de Rivera, fundadora de la Sección Femenina.* [JPG]. Viquipèdia. https://ca.wikipedia.org/wiki/Pilar_Primo_de_Rivera

Imatges 9: Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S. i Sección Femenina. (1938-1945) *Portades de Revista para la Mujer: Y* [JPG]. Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional de España. <https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/card?sid=27061705>

Imatge 10: autor desconegut. (s.d.). *Dones teixint al Servicio Social de la Mujer* [JPG]. Magas, El Español https://magas.elespanol.com/actualidad/20200320/femenina-franco-obligaba-hacer-solteras-contar-a-jubilacion/465453887_0.html

2.2. Les dones a la resistència antifeixista

Imatge 11: Pérez de rozas. (28 agost de 1936). Grup de milicianes i milicians a Barcelona l'any 1936, abans de marxar al front, de la columna Los Aguiluchos, de la FAI, a Barcelona [JPG]. La Vanguardia.

<https://www.lavanguardia.com/cultura/20210214/6245786/milicianas-olvidadas-guerra-civil-berger-ballo.html>

Imatge 12: autor desconegut. (s.d.). Grup de dones de l'organització Mujeres Libres [JPG]. El Público

<https://www.publico.es/politica/memoria-publica/80-anos-mujeres-libres-xxx-mujeres-libres-anarquistas-revolucionaron-clase-obrera.html>

Imatge 13: Mujeres Libres (1937). Fotografia de la portada de la revista Mujeres Libres [JPG]. Extreta d'Archivos Estatales

https://www.mcu.es/cbae//es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?path=32563

Imatge 14: García del Cid Guerra, C. (s.d.). *Grup de dones al Patronato de Protección a la Mujer* [JPG]. Born Centre de Cultura i Memòria <https://elbornculturaimemoria.barcelona.cat/noticia/el-patronato-de-proteccion-de-la-mujer-histories-en-primera-persona/>

2.3. Les dones a l'exili

Imatge 15: Amparo Panabièrre, M. (1939). *Grup de dones marxant a l'exili, al pas fronterer del Portús, febrer de 1939* [JPG]. Memòria.cat <https://www.memoria.cat/edu/6-lexili-i-la-deportacio/>

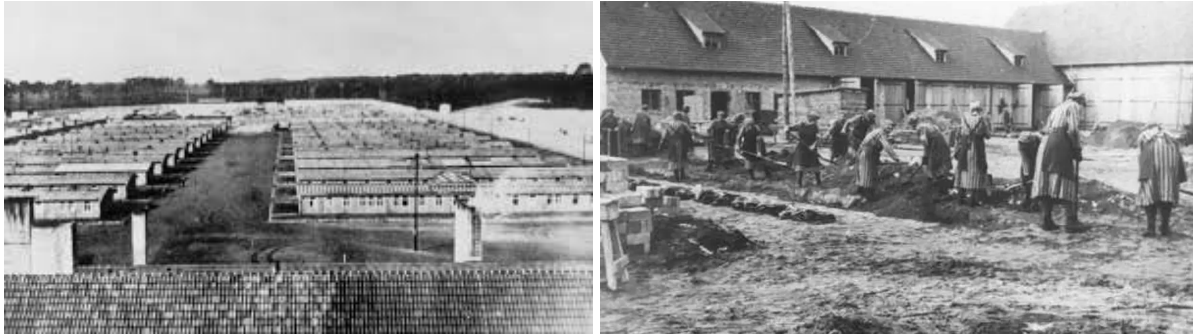
Imatge 16: autor desconegut. (s.d.) Fotografia d'un grup de persones a un dels camps de refugiats de França [JPG]. El Nacional. https://www.elnacional.cat/uploads/s1/68/41/95/3/camp-de-concentracio-d-argelers-1-font-museu-d-e-badalona_1_630x630.png

Imatge 17: Marquès, S. (s.d.) *El camp de refugiats d'Argelers* [JPG]. Sàpiens. https://www.sapiens.cat/epoca-historica/historia-contemporania/guerra-civil-i-franquisme/la-fi-de-la-guerra-civil-i-l-exili-republica_10962_102.html

2.3.1. Les dones espanyoles als camps nazis

Imatge 18: autor desconegut. (s.d.) *Fotografia del camp de concentració de Ravensbrück* [JPG]. El Confidencial

[https://images.ecestaticos.com/3bkHdICRcf9KkeGTVsDgr6wTGkc=/0x131:2269x1408/1338x751/filters:fill\(white\):format\(jpg\)/f.elconfidencial.com%2Foriginal%2F885%2Fc9f%2Ff4b%2F885c9ff4b4e8fab53d6588357b220136.jpg](https://images.ecestaticos.com/3bkHdICRcf9KkeGTVsDgr6wTGkc=/0x131:2269x1408/1338x751/filters:fill(white):format(jpg)/f.elconfidencial.com%2Foriginal%2F885%2Fc9f%2Ff4b%2F885c9ff4b4e8fab53d6588357b220136.jpg)

Imatge 19: autor desconegut. (entre 1940 i 1942). *Fotografia del camp de concentració de Ravensbrück* [JPG]. El Diario

https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/mujeres-republicanas-campos-nazis_1_1729035.html

Imatges 20: *Fotografies de la recreació dels barracons dedicats a l'explotació sexual del camp de concentració de Mauthausen*. Els originals només tenien un llit i un petit forat a la porta per tal que poguessin vigilar-los i controlar el temps. Imatges pròpies, realitzades el maig de 2023.

MEMÒRIES DE DONES A LA RESISTÈNCIA

Conxa Pérez Collado

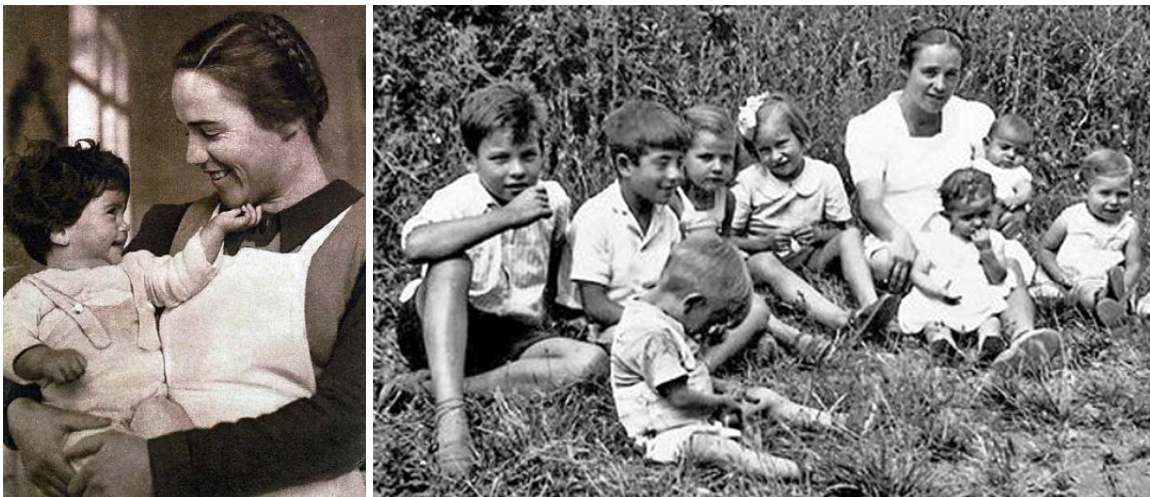

Imatge 21: autor desconegut (1950) *Conxa Pérez Collado de jove* [JPG]. Mujeres que hacen historia.

<https://mujeresquehacenlahistoria.blogspot.com/2018/08/siglo-xx-concha-perez-collado.html>

Imatge 22: autor desconegut. (s.d.). *Conxa Pérez Collado de gran* [JPG]. El Periodico. <https://www.elperiodico.cat/ca/barcelona/20190403/conxa-perez-la-miliciana-anarquista-del-mercado-de-sant-antoni-7386275>

Elisabeth Eidenbenz

Imatges 23: autor desconegut (s.d.). *Elisabeth Eidenbenz amb nens i nenes que van néixer o va cuidar a la maternitat d'Elna.* [JPG]. Nueva Tribuna. <https://www.nuevatribuna.es/articulo/historia/elisabetheidenbenz-mujeres-historia-humanidad/20190410200854161796.html>

Imatge 24: autor desconegut. (1939). *Fotografia de l'edifici i els voltants de la maternitat d'Elna l'any 1939*[JPG]. El País https://elpais.com/diario/2005/10/09/eps/1128839209_850215.html

Imatges 25: *Fotografies de l'edifici de la maternitat d'Elna l'any 2023. Imatges pròpies, realitzades el març de 2023.*

Imatge 26: Fotografia dels bressols de la maternitat d'Elna, l'any 2023. Imatge pròpia, realitzada el març de 2023.

Imatge 27: Escena inicial de la pel·lícula "La llum d'Elna". La sala dels bressols amb els nadons.
Font (pel·lícula): Porté, M. (productora) i Quer, S. (directora). (2017). *La Llum d'Elna* [Pel·lícula]. Espanya: Distinto Films.

Imatge 28: Escena de la pel·lícula “La llum d'Elna”. Al centre Elisabeth Eidenbenz envoltada de nens, nenes i altres mares de la maternitat.
Font (pel·lícula): Porté, M. (productora) i Quer, S. (directora). (2017). *La llum d'Elna* [Pel·lícula]. Espanya: Distinto Films.

Elisabeth! Som éssers humans!

Imatge 29: Escena de la pel·lícula “La llum d'Elna”. Moment en què l'Elisabeth Eidenbenz va al camp d'Argelers, amb la intenció de fer fotografies per fer xantatge a les autoritats i que no tanquin la maternitat. Una de les mares jueves es ficada en un vagó de bestiar amb el seu marit i el seu nadó, per dur-los a un camp de concentració nazi.
Font (pel·lícula): Porté, M. (productora) i Quer, S. (directora). (2017). *La llum d'Elna* [Pel·lícula]. Espanya: Distinto Films.

Tretze roses roges

Imatges 30: Les tretze roses roges. Per ordre: Virtudes González, Luisa Rodríguez, Victoria Muñoz, Carmen Barrero, Julia Conesa, Dionisia Manzanero, Ana López, Martina Barroso, Joaquina López i Blanca Brisac. (No apareixen Adelina Garcia, Elena Gil i Pilar Bueno)
Font (pel·lícula): autor desconegut (s.d.) *Fotografies d'algunes de les Tretze Roses Roges* [JPG].
<https://podemossanblascanillejas.files.wordpress.com/2015/08/13.jpg>
<https://www.lavozdelarepublica.es/2022/09/las-trece-rosas-rosa-numero-11-victoria.html>

Imatge 31: Escena de la pel·lícula "Las Trece Rosas". Moment en què es troben a la presó i algunes d'elles decideixen plantar cara a la directora per protestar per les condicions dels nadons allà dins.
Font (pel·lícula): Cabañas, M. (productor) i Martínez, E. (director). (2007). *Las Trece Rosas* [Pel·lícula]. Espanya: Enrique Cerezo, producciones cinematográficas.

Imatge 32: Escena de la pel·lícula "Las Trece Rosas". Moment en què es troben a la presó i algunes d'elles canten i ballen cançons populars.

Font (pel·lícula): Cabañas, M. (productor) i Martínez, E. (director). (2007). *Las Trece Rosas* [Pel·lícula]. Espanya: Enrique Cerezo, producciones cinematográficas.

Imatge 33: Escena de la pel·lícula "Las Trece Rosas". Moment en què són portades amb el camió a punt de ser afusellades i totes s'aixequen per veure per últim cop el Parc del Retiro de Madrid.

Font (pel·lícula): Cabañas, M. (productor) i Martínez, E. (director). (2007). *Las Trece Rosas* [Pel·lícula]. Espanya: Enrique Cerezo, producciones cinematográficas.

Hoy 5-9-39 Día de las Niñas
 Querido muy querido hijo de mi alma en estos últimos momentos tu madre piensa en ti. Sólo pienso en mi niñito de mi corazón que es un hombre, un hombrecito, y sabrá ser todo lo digno que fueron sus padres. Perdóname hijo mío, si alguna vez he obrado mal contigo. Olvidalo hijo, no me recuerdes así, y ya sabes que bien pesarosa estoy.
 Voy a morir con la cabeza muy alta sólo por ser buena: tú mejor que nadie lo sabes, Quique mío. Sólo te pido que seas muy bueno, muy bueno siempre. Que quieras a todos, que no guardes nunca rencor a los que dieron muerte a tus padres, eso nunca. Las personas buenas no guardan rencor y tú tienes que ser un hombre bueno, trabajador. Sigue el ejemplo de tu papachín. ¿Verdad, hijo, que en mi última hora me lo prometes? Quédate con mi adorada Cuca y sé siempre para ella y mis hermanas un hijo. El día de mañana vela por ellas cuando sean viejitas. Hazte el deber de velar por ellas cuando seas un hombre. No te digo más. Tu padre y yo vamos a la muerte orgullosos. No sé si tu padre habrá confesado y comulgado, pues no le veré hasta mi presencia ante el piquete. Yo sí lo he hecho.
 Enrique, que no se te borre nunca el recuerdo de tus padres. Que te hagan hacer la comunión, pero bien preparado, tan bien cimentada la religión como me la enseñaron a mí. Te seguiría escribiendo hasta el mismo momento, pero tengo que despedirme de todos. Hijo, hijo, hasta la eternidad. Recibe después de una infinidad de besos el beso eterno de tu madre. Blanca

Imatge 34: Carta de Blanca Brisac al seu fill. Es llegeix:

Querido, muy querido hijo de mi alma,
 en estos últimos momentos tu madre piensa en ti. Sólo pienso en mi niñito de mi corazón que es un hombre, un hombrecito, y sabrá ser todo lo digno que fueron sus padres. Perdóname, hijo mío, si alguna vez he obrado mal contigo. Olvidalo hijo, no me recuerdes así, y ya sabes que bien pesarosa estoy.

Voy a morir con la cabeza alta. Sólo por ser buena: tú mejor que nadie lo sabes, Quique mío. Sólo te pido que seas muy bueno, muy bueno siempre. Que quieras a todos y que no guardes nunca rencor a los que dieron muerte a tus padres, eso nunca. Las personas buenas no guardan rencor y tú tienes que ser un hombre bueno, trabajador. Sigue el ejemplo de tu papachín. ¿Verdad, hijo, que en mi última hora me lo prometes? Quédate con mi adorada Cuca y sé siempre para ella y mis hermanas un hijo. El día de mañana, vela por ellas cuando sean viejitas. Hazte el deber de velar por ellas cuando seas un hombre. No te digo más. Tu padre y yo vamos a la muerte orgullosos. No sé si tu padre habrá confesado y comulgado, pues no le veré hasta mi presencia ante el piquete. Yo sí lo he hecho.

Enrique, que no se te borre nunca el recuerdo de tus padres. Que te hagan hacer la comunión, pero bien preparado, tan bien cimentada la religión como me la enseñaron a mí. Te seguiría escribiendo hasta el mismo momento, pero tengo que despedirme de todos. Hijo, hijo, hasta la eternidad. Recibe después de una infinidad de besos el beso eterno de tu madre. Blanca

Font (pel·lícula): autor desconegut. (s.d.). Carta de Blanca Brisac abans de ser afusellada juntament amb les altres roses, la nit del 5 d'agost de 1939 [JPG]. Blogspot. <https://1.bp.blogspot.com/-DwY38FECKfk/VcHvKn4SPLI/AAAAAAAAABXA/R3GXYZ2Y5CU/s1600/carta-blancabrisac.jpg>